

## СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ТРУДОВОГО ВИКОРИСТАННЯ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА ТЕРИТОРІЇ УРСР ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ З ДАНИМ КОНТИНГЕНТОМ (1939-1948 РР.)

*В статті розглядається нормативно-правова база радянської держави в галузі військового полону та процес залучення іноземних військовополонених до відбудови народного господарства УРСР.*

**Ключові слова:** *військовополонені, табори НКВС, нормативно-правові акти.*

Дослідження проблеми військового полону в СРСР тривалий час було майже забороненим, а спроби цю проблему висвітлити - досить тенденційними, обмеженими та непослідовними. Намагання приховати реальне становище військовополонених в СРСР позбавляло дану проблему об'єктивного аналізу. Лише з розпадом Радянського Союзу з'явилися позитивні зрушення у розкритті історичної правди про таку непривабливу сторінку вітчизняної історії.

Політика радянської держави у царині військового полону була дещо особливою. З політико-ідеологічних міркувань Радянський союз, як відомо, відмовився підписати Женевську конвенцію від 27 липня 1929 р. Вважалося, що досить м'які умови міжнародних конвенцій можуть негативно вплинути на політико-моральний стан солдат та командирів РСЧА. Відмову від приєднання до Конвенції «Про поводження з військовополоненими» радянська сторона мотивувала незгодою з нормами, які забороняли застосовувати по відношенню до військовополонених репресивних заходів і наданням офіцерам іноземних армій привілейованого статусу. В результаті СРСР прийняв 19 березня 1931 року власне «Положення про військовополонених» [1, с.69]. Даний документ був дещо подібним до Женевської конвенції, але більш демократичним. Зокрема, заборонялося жорстоке поводження з військовополоненими, їм надавалося право на листування з родичами. Також їм було встановлене грошове утримання в розмірі встановленому для військово-

службовців рядового складу тилових частин РСЧА [2, с.62]. і т.п. Важливою складовою даного положення було допущення іноземних і міжнародних організацій на територію СРСР для надання допомоги військовополоненим та ознайомлення з умовами їх утримання [3, с.63]. Відмінність від Женевської конвенції полягала у відсутності пільг для офіцерського складу, розповсюдженні стосовно військовополонених цивільного, а не військового режиму, надання полоненим, що мали пролетарське походження політичних прав [4, с.64].

На основі Положення про військовополонених, наказом від 19 вересня 1939 року при НКВС СРСР було організоване Управління по військовополоненим (УПВ НКВС СРСР). Безпосереднім керівником його став заступник наркома внутрішніх справ В.В. Чернишов. Дане управління безпосередньо здійснювало керівництво організацією таборів, розміщенням, прийомом, обліком, утриманням та трудовикористанням полонених [5, с.72]. Незабаром УПВ було перейменоване на Управління НКВС у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ НКВС СРСР), а у серпні 1944 року реорганізоване в Головне Управління НКВС у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ НКВС СРСР) [6, с.121]. Заробітна плата для працівників Управління таборів для військовополонених встановлювалася на рівні діючих окладів ГУЛАГу і таборів ГУЛАГу [7, с.74].

В Положенні про табори для військовополонених від 23 вересня 1939 року

основними завданнями їх організації були вказані: утримання військовополонених в умовах ізоляції від місцевого населення, створення режиму, що виключав би усяку можливість втечі полонених з табірної зони та агітаційно-пропагандистська та культурно-масова робота [8,с.75].

Основним нормативно-правовим документом, що регламентував положення іноземних військовополонених в СРСР під час війни та в повоєнний період було Положення про військовополонених, затверджене постановою РНК СРСР № 1798-800 від 1 липня 1941 року [9, с.270].

Положення гарантувало військовополоненим право на життя та особисту недоторканість, забезпечення житловими приміщеннями, медикаментами та продовольством. Заборонялося приниження гідності полонених, жорстоке поводження з ними. Полоненим солдатам та офіцерам дозволялося носіння військової форми, відзнак. Вони отримували право придбавати за власний кошт продукти харчування, одяг, засоби особистої гігієни, безмитно отримувати з батьківщини та нейтральних країн листи, грошові перекази та посилки. Однак, в даному Положенні була відсутня стаття, що передбачала контроль за утриманням військовополонених з боку Міжнародного комітету Червоного Хреста, не був визначений час репатріації, не було можливості оскаржити вирок в разі судового переслідування [10, с.271].

Слід відзначити, однак, що в перші роки існування таких таборів задеклароване Положенням право на забезпечення продовольством, медикаментами та пристосованими до життя приміщеннями забезпечувалося не в повному обсязі. Це можна прослідкувати на прикладі табору № 126 (м. Миколаїв). Першої зими 1944-1945 року в таборі померло 1500 чоловік [11,с.134].

До причин такої колосальної смертності слід віднести непідготовленість табору до зимових кліматичних умов. Так, наприклад, в таборі не було води, а відтак не працювала лазня, пральня, харчування було далеким від встановлених норм. Не було й необхідного медичного обслуговування, приміщення майже не опалювались, й

взагалі, умови перебування в'язнів можна охарактеризувати як антисанітарні.

Ситуація ускладнювалась тим, що полонені надходили досить ослаблені, в стані хронічного недоїдання, виснажені, хворі, роздягнені, босі [12,с.134].

Але вже в 1948 році ситуація покращилась. У висновку документальної ревізії господарської діяльності табору № 126 (травень 1948 року) зазначалося, що житловий фонд табору забезпечує полонених усіма необхідними зручностями, меблями та казарменим інвентарем й загалом умови розміщення контингенту задовільні [13, арк.11].

Що ж до харчування, то воно було організоване тричі на день: сніданок, обід і вечеря з двох страв, а також тричі на день чай. Меню складалося на 1- 2 дні з наявних на складі продуктів. Також зазначалося, що асортимент круп хороший, а якість приготованої їжі задовільна [14, арк.15].

Згідно директиви НКВС СРСР № 150 від 05.09.1945 р та директиви НКВД УРСР від 18.09.1945 р. при таборах військовополонених були утворені пункти військової цензури, які були покликані перевіряти всю табірну кореспонденцію. Так, наприклад, при миколаївському таборі № 126 теж був створений такий пункт. Цензором призначено колишню вчительку німецької мови В.С.Самойленко. З огляду на те, що перекладачів з інших мов при таборі не виявилось, кореспонденцію військовополонених румунської, мадярської та інших національностей цензурувати не було змоги і вона прости вилучалася [15, арк.1]

Згодом, з вищевказаною метою, всю непроцензувану кореспонденцію почали відправляти в м. Красногорськ Московської області [16, арк.95]. Отже, як бачимо, право на листування у таборах було реалізовано далеко не в повному обсязі.

Серед військовополонених була проведена роз'яснювальна робота про те, що вони мають право надсилати протягом місяця 1 поштову листівку на батьківщину, а також писати групові та особисті вітальні листи для передачі їх по радіо, публікацій в газетах, що видавались за кордоном для населення радянської зони окупації частинами Червоної Армії[17, арк.73]. В доповідних записках на адресу заступника начальника УПВІ МВС

УРСР підполковника М. Тимошенко вказувалося, що військовополонені у своїх листах на батьківщину висловлюють в цілому позитивні настрої. Дехто з них пише про недостатнє харчування. Наприклад, військовополонений табірної відділення №5 Миколаївського табору № 126 пише: «Живеться мені добре, харчування та одяг хороші і в достатній кількості. Приміщення, де ми живемо та відношення до нас теж непогане»[18, арк.117]. В свою чергу, полонений Георг Хомінг, в'язень того ж табірної відділення, пише: «Повернувшись додому мені хотілося б лише досхочу поїсти хліба»[19, арк.188].

Родичі військовополонених в своїх листах характеризували свої настрої по-різному, в залежності від того, в якій зоні проживали. Як правило, листи, що надходили з радянської зони окупації позитивно відрізнялись від листів, що надійшли з англійської та американської зон [20, арк.118]. Слід, однак додати, що листи негативного характеру, як вхідні, так і вихідні, цензорськими пунктами вилучалися, тому достовірну картину, все-таки, відтворити важко.

Високий рівень захворюваності та смертності серед військовополонених, котрий спостерігався взимку 1945–1946 рр., змусив керівництво НКВС СРСР удатися до реорганізаційних змін в системі таборів. Згідно директиви міністра МВС СРСР С. Н. Круглова № 16 від 16 січня 1946 р. «Про заходи зі зниження захворюваності та смертності у таборах військовополонених», при таборах створювалися оздоровчі відділення, які мали обслуговувати хворих та фізично виснажених бранців.[21, с.257].

Одним з найголовніших завдань УПВІ був контроль за фізичним станом військовополонених, що б дозволив найбільш ефективно використовувати їхню працю. В роки війни праця військовополонених не мала вирішального значення, вона стала значущим фактором лише по її закінченню. Військовополонених залучили до відбудови народного господарства, постраждалого під час війни – заводів, портів, залізних доріг, житлового фонду. Починаючи з другої половини 1942 р. в системі установ радянського військового полону почалося максимальне використання робочих рук бранців, адже в умовах воєнного

часу утримувати величезний іноземний контингент без усякого зиску було неприпустимим. Розорена війною країна, майже знищена промисловість, виснажене сільське господарство, скорочення чисельності придатного до праці чоловічого населення, тяжке матеріальне становище цивільних громадян – всі ці фактори унеможливлювали утримання такої кількості військовополонених, і тим більше забезпечення останнім умов, які відповідали нормам міжнародного права.

Початок трудовому використанню іноземних бранців було покладено ще у 1939—1941 рр., коли у спеціально створених виробничих таборах органи УПВІ НКВС утримували та використовували працю десятків тисяч інтернованих польських громадян. Нормативна база, що враховувала б специфіку праці використання осіб зі статусом військовополонених, була практично відсутня в СРСР. Отож, в'язні були віднесені до відомчої компетенції НКВС і цим самим створювалися передумови, за яких господарські інстанції ототожнювали цей контингент (незважаючи на відмінний правовий статус) і з в'язнями ГУТАБу. До того ж, на початковому етапі історії радянського військового полону в основу трудового використання поляків були покладені саме досвід і технології Головного управління таборів [22, с.245].

Військовополонені виявилися новим, захищеним міжнародними конвенціями, контингентом, для якого мали розроблятися окремі, специфічні умови та правила працевикористання.

У вищезгаданому Положенні про військовополонених від 1 липня 1941 р. РНК СРСР звернула увагу і на їх працевикористання. У розділі «Працевлаштування військовополонених» йшлося про те, що бранці рядового та унтер-офіцерського складу можуть залучатися до роботи «як у таборі, так і поза ним у промисловості та сільському господарстві СРСР» [23, с.67]. Військовополонені-офіцери до праці могли залучатися лише за особистої згоди. На військовополонених, які залучалися до роботи поза табором, розповсюджувалися постанови про охорону праці та робочого часу, що діяли в даній місцевості відносно громадян СРСР, працюючих в цій галузі. Але, розміри

заробітної плати їм встановлювалися УПВІ НКВС СРСР, з якої вираховувалися витрати на утримання військовополонених (оплата харчування, комунальних послуг, житлової площі). Для тих, хто не виконував норм виробітку, заробітна платня становили лише 15-25 руб. на місяць [24, с.350].

Залучення до роботи повинно було проводитись з урахуванням фізичного стану, та, за можливості, професією військовополонених. Тобто, як бачимо, про обов'язковість трудового використання військовополонених ще не йшлося. Ситуація почала змінюватися після Сталінградської битви, адже масова здача в полон солдат та офіцерів, що знаходились в оточенні, викликала необхідність зміни концепції радянського військового полону. Саме після Сталінграду почалося становлення системи таборів та спецпиталів для військовополонених [25, с.10].

Директивою НКВД СРСР за № 142 від 18 квітня 1944 року було поставлене завдання залучити до трудового використання всіх військовополонених, здатних до праці, підвищити продуктивність праці, встановити жорстку трудову дисципліну з дотриманням умов режиму, ізоляції, медико-санітарного обслуговування та побутового облаштування військовополонених. Вказана директива категорично забороняла використовувати придатних до важкої фізичної праці в'язнів на внутрішньотабірних роботах. Суми, отримані від госпрганів, за виконання військовополоненими робіт повинні були максимально покривати витрати на їх утримання. З цією метою встановлювалися квартальні плани з виходів на виробництво госпрганів, з виробітку на 1 людину-день, з кількості відпрацьованих людино-днів та з валової суми виробітку [26 с.431].

Використання трудового ресурсу військовополонених було диференційованим. Ще в 1942 році спеціальним положенням було встановлено чотири умовні групи працездатності з урахуванням фізичного стану в'язнів. Так, військовополонені 4-ї групи взагалі не використовувалися на роботах, або залучалися до виконання доручень, підсильних інвалідам. 3-тя група могла бути використана на легких фізичних роботах, а взимку взагалі звільнялися від

праці. Робочий день 1-ї та 2-ї груп тривав 8 годин, 3-ї та 4-ї – 6 годин [27, с.124].

Контроль за трудовим використанням здійснювали створені в таборах лікарсько-трудова комісія (ЛТК), до обов'язків яких входила перевірка стану здоров'я військовополонених чотири рази на рік [28, с.350].

Умови, згідно яких планувалося використовувати на підприємствах, зазначалися в угодах, що укладалися між табірними підрозділами та господарськими органами. Вони набували чинності лише після затвердження в апараті УПВІ НКВС СРСР [29, с.350].

Значне місце в підвищенні продуктивності праці військовополонених займала політична робота в таборах. Дієвим засобом виявилось трудове змагання, що давало змогу досягти рекордних виробничих норм. Трудовим змаганням впродовж 1948 року, наприклад, була охоплена 641 трудова бригада табору № 100 (Запоріжжя). Так бригада військовополоненого Альфреда Ланге з 24 осіб виконала денну норму на 971 %. В таборі № 149 (м. Харків) 98 з 120 бригад систематично виконували виробничі норми на 150-300%. В таборі № 275 (м. Львів) в трудовому змаганні прийняли участь 2340 чол. Квартальний виробничий план при цьому виконано на 105,6 % [30, с.166].

До причин незадовільної роботи в'язнів відносили недовикористання трудового фонду військовополонених через відсутність конвою, незабезпеченість військовополонених необхідним фронтом робіт, потрібними матеріалами та інструментами, належним адміністративно-технічним керівництвом в процесі виробництва, відсутність у госпрганів легких робіт для 3-ї групи [31, с.167].

28 серпня 1945 року виходить чергова Директива НКВД СРСР № 147 «Про максимальне залучення військовополонених, що утримуються в таборах НКВД до трудового використання», яка пропонувала залучити ослаблений контингент, що знаходився в оздоровчих командах (за виключенням хворих на дистрофію та різко ослаблених) на внутрішньотабірних роботах, а також на легких роботах на підприємствах госпрганів зі скороченим робочим днем 4-6 годин [32, с.516].

Таким чином, політика радянської держави в галузі військового полону базувалася

на політико-ідеологічних принципах. Регуляторна діяльність радянського керівництва щодо полонених в цілому відповідає нормам міжнародного права, які, однак, були замінені нормативно-правовими документами внутрішнього характеру. Радянська держава вико-

ристовувала опосередковану форму трансформації норм міжнародного права у внутрішнє право. Не підписавши Женевську конвенцію 1929 року СРСР реалізує ряд її положень у внутрішньому законодавстві.

### Список використаних джерел та літератури:

1. Кузьминых О. Особенности правового положения военнопленных в СССР в годы второй Мировой войны // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 269.
2. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М.М. Загорулько, С.Г.Сидоров, Т. В. Царевская; Под ред. М.М. Загорулько.- М.: Логос, 2000. – С. 62.
3. Там само – С.63.
4. Там само. – С.64.
5. Там само – С.72.
6. Буцько О.В. Військовополонені в СРСР (1941-1945 рр.) // УІЖ. - 2000. - №4. - С. 121.
7. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М.М. Загорулько, С.Г.Сидоров, Т. В. Царевская; Под ред. М.М. Загорулько.- М.: Логос, 2000. – С. 74.
8. Там само. – С.75.
9. Кузьминых О. Особенности правового положения военнопленных в СССР в годы второй Мировой войны // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С.270.
10. Там само – С.271.
11. Шитюк М.М. Військовополонені Німеччини і країн-сателітів у відновленні повоєнного Миколаєва в 1944-1949 роках // Науковий вісник МНУ імені В.О.Сухомлинського. - Вип.3.31.Історичні науки.-Миколаїв, 2011.- С.134.
12. Там само. - С.134.
13. Архів Миколаївського обласного управління внутрішніх справ – Ф.37.-Оп.2.-Спр.13 – Арк. 11.
14. Там само.- Арк.15.
15. Там само.-Оп.3.-Спр.1 – Арк. 1.
16. Там само. – Арк. 95.
17. Там само.- Арк. 73.
18. Там само.- Арк. 117.
19. Там само.- Арк. 118.
20. Там само.
21. Потильчак О. Реорганізація стаціонарних таборів для військовополонених в УРСР (1946–1950 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : Науковий і документальний журнал. - №1 (32). - 2009. – С. 257.
22. Алексеева-Процюк Д. Трудове використання іноземних військовополонених в СРСР у роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2007. - Вип.11. - С. 245.
23. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М.М. Загорулько, С.Г.Сидоров, Т. В. Царевская.- М.: Логос, 2000. – С.67.
24. Лобода М. Залучення іноземних військовополоєнних до відбудови виробничих об'єктів України в 1939-1950 рр. // Сторінки воєнної історії України.- Збірник наукових статей.- Вип.10.-ч.2.- К., 2006.-С. 350.
25. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М.М. Загорулько, С.Г.Сидоров, Т. В. Царевская. - М.: Логос, 2000. – С. 10.
26. Там само. –С. 431.

27. Буцько О.В. Військовополонені в СРСР (1941-1945 рр.)// УІЖ.-2000.-№4.-С. 124.
28. Лобода М. Залучення іноземних військовополонених до відбудови виробничих об'єктів України в 1939-1950 рр. // Сторінки військової історії України. - Збірник наукових статей. - Вип.10.- ч.2. - К., 2006.- С. 350.
29. Там само.
30. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М.М. Загорулько, С.Г.Сидоров, Т. В. Царевская. - М.: Логос ,2000. – С. 166.
31. Там само. - С.167.
32. Там само. - С. 516.

*N. KALKUTYNA*

**BECOMING OF SYSTEM OF THE LABOUR USE OF FOREIGN PRISONERS OF WAR IS ON TERRITORIES OF USSR AND NORMATIVELY-LEGAL ADJUSTING OF RELATIONS OF THE SOVIET STATE WITH THIS CONTINGENT. (1939-1948 PP.)**

*In the article the normatively-legal base of the soviet state is examined in industries of military captivity and process of bringing in of foreign prisoners of war to renewal of national economy of UKRAINE.*

**Keywords:** *prisoners of war, camps are NKVD, normatively-legal acts.*

*H.B. КАЛКУТИНА*

**СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ ТРУДОВОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ВОЕННОПЛЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ УССР И НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОТНОШЕНИЙ СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА С ДАННЫМ КОНТИНГЕНТОМ (1939-1948 ГГ.)**

*В статье рассматривается нормативно-правовая база советского государства в отрасли военного плена и процесс привлечения иностранных военнопленных к восстановлению народного хозяйства УССР.*

**Ключевые слова:** *военнопленные, лагеря НКВД, нормативно-правовые акты.*